

ירושלים שהיתה בבבל: בעקבות התערוכה על נהרות בבל

יהודה קפלן

מוזיאון ארצות המקרא ירושלים

■ מבוא

התערוכה 'על נהרות בבל' המוצגת בימים אלו במוזיאון ארצות המקרא ירושלים, חושפת בפנינו, לראשונה, עדויות חדשות ומרגשות על גולי יהודה וירושלים בארץ בבל, שנים ספורות לאחר חורבן ירושלים ובית המקדש בשנת 586 לפסה"נ, ועד לימי שלטונו של כסרכסס מלך פרס (שיש המזהים אותו עם אחשוורוש במגילת אסתר), במחצית הראשונה של המאה החמישית לפסה"נ.¹ בתערוכה שלושה פרקים: היא נפתחת בתיאור השתלשלות האירועים שקדמו לחורבנה של ממלכת יהודה בידי נבוכדנאצר ב' מלך בבל, ממשיכה בעדויות על חורבן בית ראשון ביהודה ובירושלים ורישומיו במרוצת הדורות, ומסיימת בעדויות החדשות על ראשית השתקעותם של גולי יהודה בבבל, העולות מתוך אוסף חשוב של לוחות טין הכתובים בכתב היתדות, שפורסמו לאחרונה לאחר מחקר ממושך.² בתערוכה על נהרות בבל שולבו מוצגים יוצאי דופן: ממצאים ארכיאולוגיים מסוף ימיה של ממלכת יהודה, קטעי מגילות מקראיות ממדבר יהודה, תיאורים אמנותיים מימי הביניים ומן העת החדשה וכן תעודות כתובות בכתב היתדות שהתגלו בארץ בבל. כל אלה ארוגים יחד ומציירים תמונה רב-גונית ומרתקת המאירה באור חדש את אחד הפרקים המשמעותיים בתולדות עם ישראל בתקופת המקרא: חורבן ירושלים וראשיתה של גלות בבל, אירוע מכונן שעיצב את הספרות המקראית ואת פניה של היהדות לדורות.

■ בין הפטיש לסדן: שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה

בשלהי המאה השביעית לפסה"נ, לאחר נפילתה הסופית של האימפריה הניאו-אשורית ששלטה במרחב הסורי - ארץ ישראלי קרוב למאה שנים, הפך אזור זה לזירת מאבק בין שני כוחות עולים, ששאפו לרשת את אשור כגורם השולט במרחב. מול הממלכה הניאו-בבלית המתעצמת ובעלת בריתה מְדִי, ניצבה מצרים בהנהגת פרעוני השושלת ה-26. שליטי מצרים ראו בנפילת אשור הזדמנות לשחזר את ימי שלטון הממלכה החדשה (במחצית השנייה של האלף השני לפסה"נ), והרחיבו את תחום השפעתה של מצרים צפונה עד לנהר פרת.³ מציאות חדשה זו אתגרה את שליטי הממלכות המקומיות ביהודה, בפלשת ובעבר הירדן המזרחי, שהשתחררו לא מכבר מעולה של אשור ועמדו עתה בפני הכרעות גורליות: במי מהצדדים לתמוך - במצרים או בבבל.⁴

1 אני מודה לאוצר התערוכה והמוזיאון ד"ר פיליפ ווקסבוויץ ולמוזיאון ארצות המקרא ירושלים על הסיוע והייעוץ בהכנת המאמר. עיצוב התערוכה נעשה על ידי 'טחנה לעצוב'. כל המופיע במאמר זה נכתב על ידי המחבר ובאחריותו בלבד.

2 פירס ווונץ' 2014; תרגום עברי של התעודות מאוסף סינדי ודוד סופר המוצגות בתערוכה 'על נהרות בבל' ראה אור לאחרונה: הורביץ ואחרים תשע"ה. התעודות יצינו כאן לפי מספרן במהדורה: CUSAS 28.

3 בין השנים 609-605 לפסה"נ שלטה מצרים בארץ ישראל. לאחר שפרעה נכה ב' המית את אישיהו מלך יהודה במגידו (609 לפסה"נ), הומלך צעיר בניו שלום, ששמו הוסב ליהואחז. אולם לאחר שלושה חודשים הגלה אותו נכה למצרים, כנראה בגלל שהמשיך את מדיניותו הפרו-בבלית של אביו, והמליך תחתיו את אחיו המבוגר ממנו, אליקים, ששמו הוסב ליהויקים (מלכים ב כג, לא-לה; ירמיה כב, יא-יב; וראה את רשימת בני אישיהו בדברי הימים א ג, טו). שלטון מצרים על יהודה לווה בהטלת מס כבד על "עם הארץ".

4 היטיב לסכם זאת מלמט: "התנודות בזירה הבינלאומית, שהשתנו בקצב מהיר, תבעו ממנהיגי יהודה כושר תמרון ויכולת הסתגלות בלתי-רגילים והעמידו אותם בפני הכרעות מדיניות גורליות חדשים לבקרים." (מלמט תשמ"ב: 141).

מפנה משמעותי במצב עניינים זה חל בשנת 605 לפסה"נ. הכרוניקה הבבלית - מקור היסטורי ראשון במעלה לשחזור רצף אירועי התקופה - מתארת כי בשנה זו הביס נבוכדנאצר, יורש העצר הבבלי, את מצרים בכרמייש, סמוך למעברות נהר פרת.⁵ קרב זה הכריע את הכף לטובת בבל לאחר סדרת עימותים מול הצבא המצרי, שנחלץ לעזרת כוחותיה הנסוגים של אשור בין השנים 612 לפסה"נ (חורבן נינוה) ל-609 לפסה"נ (נפילת המעוז האשורי האחרון בחרן).⁶ באותה שנה מת נבופלאסר מלך בבל ונבוכדנאצר מיהר לשוב לבבל לתפוס את הכס ולהשתתף בטקסי הכתרתו כמלך בבל בראשית חודש ניסן. נבוכדנאצר ב' הגיע לדרום הלבאנט במהלך שנתו הראשונה (604/3 לפסה"נ), ובחודש כסלו קיבל את מנחתם של יהויקים מלך יהודה ומלכי פלשת והחריב את אשקלון, אולי כאות אזהרה לעמי האזור, למען יראו ויראו.⁷ ספר מלכים מספר בדרכו התמציתית כיצד השתעבד יהויקים לנבוכדנאצר במשך שלוש שנים ואז מרד בו.⁸ נסיבות המרד, שאינן מפורטות בדיווח זה, מובנות לאור הכרוניקה הבבלית מימי נבוכדנאצר המספרת על כישלון המסע הבבלי לכיבוש מצרים, בשנת 601/600 לפסה"נ:

שנה 4: מלך אכד (בבל) גייס את צבאו ויצא אל ארץ חת (ממערב לפרת). בארץ חת (התהלך כש) ליט. בחודש כסלו יצא בראש צבאו ויצא אל מצרים. מלך מצרים שמע וג[ייס (?)] את צבאו. הם לחמו בקרב פנים אל פנים, והנחיתו מכה קשה זה על זה. מלך אכד וצבאו חזרו [ושבו] לבבל.⁹

הכרוניקה מספרת על האבדות שהנחיתו הצדדים זה על זה, אולם עוצמת המפלה שספג הצבא הבבלי מתחוורת מתוך הדיווח לגבי השנתיים הבאות: בשנתו החמישית של נבוכדנאצר (600/599 לפסה"נ) נשאר הצבא הבבלי להתארגן בבבל, ואילו בשנה שאחריה (599/8 לפסה"נ) הוא פשט על שבטי הערבים במדבר¹⁰, ושיסה ביהודה את חילות המצב הבבליים ואת בעלי בריתו בעבר הירדן המזרחי.¹¹ המפלה שספגה בבל במצרים הביאה את מלכי יהודה ופלשת להכרה שהאיום הנשקף ממנה אינו רציני דיו (ובוודאי לא כמו זה שהורגלו לו בימי השלטון האשורי הממושך) ולכן הם העדיפו לצדד במצרים הקרובה.

5 כוגן תשס"ד: 130-135.

6 שחזור האירועים שהביאו לקיצה של האימפריה הניאו-אשורית מתבססים על כרוניקה בבלית מימי נבופלאסר ('נפילת נינוה'), כוגן תשס"ד: 124-130; וראה גם: מלכים ב כג, כט; דברי הימים ב לה, כ-כד. על המפנה שחל ביחסי הכוחות באזור מלמד הכתוב במלכים ב כד, ז: "ולא-הסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו כי-לקח מלך בבל מנחל מצרים עד-נהר-פרת כל אשר היתה למלך מצרים".

7 הד לאירועים אלה מצוי בתיאור המובא בירמיה לו, ט: "ויהי בשנה החמישית ליהויקים בן-יאשיהו מלך-יהודה בחדש התשעי קראו צום לפני יהוה כל-העם בירושלם וכל-העם הפאים מערי יהודה בירושלם"; חששם של מלכי האזור מפני הבבלים מובע במכתב כתוב ארמית שהתגלה בסקארה שבמצרים ובו פניה של מלך בשם אדון (מלך עקרון?) לפרעה בבקשת עזרה מפני חיל הכשדים שהגיע לאזור אפק (כנראה באזור מקורות הירקון). המכתב מלמד כי יהויקים יורשיו לא היו לבד בהיסמכם על סיועה של מצרים כנגד בבל. וראה: פורטן 1981: 36-52 ופורטן וירדני תשמ"ו.

8 "בימי עלה נבוכדנאצר מלך בבל ויהי-לו יהויקים עבד שלש שנים וישב וימרד-בו" (מלכים ב כד, א)

9 כוגן תשס"ד: 132. יש להניח שהקרב התרחש במזרח הדלתא המצרית.

10 שם, שם. לכך מתייחסת נבואת ירמיהו "לקדך ולממלכות חצור אשר הפך נבוכדראצור (נבוכדנאצר) מלך-בבל" (ירמיה מט, כח-לג).

11 "וישלח יהוה בו את-גדודי כשדים ואת-גדודי ארם (אדום?) ואת גדודי מואב ואת גדודי בני-עמון וישלחם ביהודה להאבידו כדבר יהוה אשר דבר ביד עבדיו הנביאים" (מלכים ב כד, ב והשווה גם ירמיה לה, יא).

רק בשנה השביעית למלכותו (598/7 לפסה"נ) אזור נבוכדנאצר כוח להופיע בראש צבאותיו ולדכא את מרד יהויקים. על שהתרחש בירושלים בחורף של אותה שנה קיימת התאמה נדירה בין הדיווח המקראי לזה המופיע בכרוניקה הבבלית:

" בָּעֵת הַהִיא עָלָה (עָלוּ) עֲבָדֵי נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ-בָּבֶל יְרוּשָׁלַם וַתִּבְאָה הָעִיר בְּמִצּוֹר. וַיָּבֵא נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ-בָּבֶל עַל-הָעִיר וַעֲבָדָיו צָרִים עָלֶיהָ. וַיֵּצֵא יְהוֹיָכִין מֶלֶךְ-יְהוּדָה עַל-מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְאָמֹו וַעֲבָדָיו וְשָׂרָיו וְסָרִיסָיו וַיִּקַּח אֹתוֹ מֶלֶךְ בָּבֶל בַּשָּׁנָה שְׁמֹנֶה לְמַלְכוֹ. וַיֹּצֵא מִשָּׁם אֶת-כָּל-אוֹצְרוֹת בַּיִת יְהוָה וְאוֹצְרוֹת בַּיִת הַמֶּלֶךְ וַיִּקְצָץ אֶת-כָּל-כְּלֵי הַזָּהָב אֲשֶׁר עָשָׂה שְׁלֹמֹה מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל בְּהִיכַל יְהוָה כַּאֲשֶׁר דָּבַר יְהוָה. וְהִגְלָה אֶת-כָּל-יְרוּשָׁלַם וְאֶת-כָּל-הַשָּׂרִים וְאֶת כָּל-גְּבוּרֵי הַחֵיל עִשְׂרָה (עֶשְׂרֵת) אֲלָפִים גּוֹלָה וְכָל-הַחֶרֶשׁ וְהַמְסָגָר לֹא נִשְׁאַר זֹלַת דָּלַת עִם-הָאָרֶץ. וַיִּגַּל אֶת-יְהוֹיָכִין בְּבֶלְהָ וְאֶת-אֵם הַמֶּלֶךְ וְאֶת-נְשֵׁי הַמֶּלֶךְ וְאֶת-סָרִיסָיו וְאֶת אוֹלֵי (אֵלֵי) הָאָרֶץ הוֹלִיךְ גּוֹלָה מִירוּשָׁלַם בְּבֶלְהָ. וְאֶת כָּל-אֲנָשֵׁי הַחֵיל שִׁבְעַת אֲלָפִים וְהַחֶרֶשׁ וְהַמְסָגָר אֲלָף הַכֹּל גְּבוּרִים עָשִׂי מִלְחָמָה וַיָּבֵיִאם מֶלֶךְ-בָּבֶל גּוֹלָה בְּבֶלְהָ. וַיִּמְלֶךְ מֶלֶךְ-בָּבֶל אֶת-מִיתְנָה דָּדוֹ תַחְתָּיו וַיִּסַּב אֶת-שְׁמוֹ צְדַקְיָהוּ" (מלכים ב כד, יז)

שנה 7: (ב) חודש כסלו גייס מלך אכד את צבאו ויצא אל ארץ חת. הוא חנה על עיר יהודה. בחודש אדר, יום ב' כבש את העיר ולכד את מלכה. מינה בה מלך כלבבו. את מנחתה העשירה קי[בל] והעביר לבבל.¹²

לאחר מות יהויקים הומלך בנו יהויכין והוא בן שמונה-עשרה שנה בלבד. יהויכין הספיק למלוך שלושה חודשים בלבד¹³ בטרם נכנע בפני מלך בבל שהגלה אותו ואת משפחת המלוכה, עם העילית החברתית של ירושלים, אנשי הצבא והאומנים ("גלות החרש והמסגר"). כניעת יהויכין אמנם הצילה את ירושלים לפי שעה, אך רק דחתה את הקץ בעשר שנים.

הכרוניקה מציינת את היום המדויק שבו נכבשה ירושלים, בב' באדר בשנה השביעית למלכות נבוכדנאצר, אשר חל ב-16 במארס 597 לפסה"נ. לפחות חודש לאחר כיבוש העיר הוגלה יהויכין והומלך צדקיהו.¹⁴

בכרוניקה מכונה ירושלים בשם 'עיר יהודה' (Āl Yāhūdu), כינוי המופיע גם במקרא (דברי הימים ב כה, כח). שם זה משקף את מעמדה המיוחד של ירושלים כעיר הגדולה ביהודה ובירת הממלכה.¹⁵ החלפת יהויכין בצדקיהו משקפת את מדיניות בבל להימנע משלטון ישיר על יהודה ולשמר את הדגם הוסאלי, באמצעות מלך מקומי נאמן.

12 כוגן תשס"ד: 132.

13 פרק הזמן שחלף בין מות יהויקים והגליית יהויכין - שלושת חודשי מלוכת יהויכין - מקבילים לפרק הזמן המדווח בכרוניקה הבבלית, מכסלו שנת 598 ועד תחילת אדר 597 לפסה"נ.

14 במלכים ב כד, יב מצוין כי יהויכין הוגלה בשנה השמינית למלכות נבוכדנאצר, דהיינו לאחר ראש השנה הבבלי בתחילת חודש ניסן.

15 בסוף המאה השביעית לפסה"נ הגיעה ירושלים לשיא גודלה ותחומה המבוצר השתרע על פני שטח של כ-650 דונם וכלל את הגבעה הדרומית-מזרחית ('גבעת עיר דוד'), הר הבית והגבעה המערבית (הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון בימינו), וראה: רייך תש"ס: 115-118.

המידע על מספר הגולים שיצאו בגלות יהויכין נמסר במקרא בשני מקומות; ברשימת הגולים בירמיה נב מצוין כי הוגלו 3,023 "יהודים"¹⁶, ואילו במלכים ב כד, יד נזכרים עשרת אלפים איש מקרב אנשי ירושלים, השרים, הכוח הלוחם (גיבורי החיל) ויחידות הסיוע שלו או בעלי מקצועות מומחים (החרש והמסגר).¹⁷ יש המציעים לראות בשני נתונים אלו עדות לשני גלי הגליה שונים, ואחרים מונים את מספר הגולים שנמנו בספר ירמיה עם סך כל הגולים שנמנו בספר מלכים.¹⁸

קשה לאמוד את מספר הגולים שיצאו בגלות יהויכין ביחס לכלל אוכלוסיית יהודה, אולם אין ספק באשר לאיכותם, שכן הם נמנו עם העילית החברתית, הצבאית והדתית של הממלכה.¹⁹ חסרונה של שכבת הנהגה זו היווה כנראה גורם משמעותי בהשתלשלות האירועים שהביאו לקיצה של ממלכת יהודה בעשר השנים הבאות, תוצאה ישירה לקו האנטי-בבלי שנקטו בו צדקיהו ושריו.

עדות מרגשת לשהות המלך יהויכין בגלות נמצאה בחפירות העיר בבל, בתחילת המאה העשרים. בארבע רשימות מנהל שהתגלו בשרידי ארמון נבוכדנאצר תועדו יהויכין המכונה בתואר "מלך יהודה" וחמשת בניו עם אנשים נוספים מיהודה, בין מקבלי קצבאות שמן משולחנו של מלך בבל, וביניהם גם אגא, מלך אשקלון. אחת התעודות מתוארכת לשנת שלוש-עשרה למלכות נבוכדנאצר ב' (592/1 לפסה"נ).²⁰ נראה כי מלך יהודה הוחזק בבבל בתנאים הימים למעמדו כמלך גולה. מעמד זה התערער בשלב כלשהו בניסיונות לא ברורות (אפעל תשמ"ג: 22), שכן יהויכין נכלא ושוחרר רק לאחר מות נבוכדנאצר ועליית יורשו אויל מרודך, בשנת 561 לפסה"נ, כמתואר בסוף ספר מלכים:

"וַיְהִי בְשָׁלְשִׁים וְשֵׁבַע שָׁנָה לְגָלוּת יְהוֹיָכִן מֶלֶךְ-יְהוּדָה בְּשָׁנִים עָשָׂר חֹדֶשׁ בְּעֶשְׂרִים וַחֲמֵשֶׁה לְחֹדֶשׁ נָשָׂא אֹיִל מֶרְדָּךְ מֶלֶךְ בָּבֶל בְּשָׁנַת מְלָכְתּוֹ אֶת-רֹאשׁ יְהוֹיָכִין מֶלֶךְ-יְהוּדָה וַיֵּצֵא אֹתוֹ מִבֵּית הַכְּלִיא (הַכְּלִיא) וַיִּדְבֹּר אֹתוֹ טְבוֹת וַיִּתֵּן אֶת-כֶּסֶאוֹ מִמַּעַל לְכֶסֶא מַלְכִים (הַמְּלָכִים) אֲשֶׁר אִתּוֹ בְּבָבֶל. וְשָׁנָה אֶת בְּגָדֵי כְלָאוֹ וְאָכַל לֶחֶם לִפְנֵי תַמִּיד כָּל-יְמֵי חַיָּו. וְאַחֲרָתוֹ אֲרָחַת תַּמִּיד נִתְּנָה-לוֹ מֵאֵת מֶלֶךְ-בָּבֶל דָּבַר-יּוֹם בְּיוֹמוֹ עַד-יוֹם מוֹתוֹ כֹּל יְמֵי חַיָּיו" (מלכים ב כה, כז-ל)

צדקיהו, דודו של יהויכין, הומלך בידי נבוכדנאצר עצמו בטקס כריתת ברית ושבועת אמונים, הנזכרת

16 "זֶה הָעָם אֲשֶׁר הִנֵּה נְבוּכַדְרֶאֶצַּר בְּשָׁנַת-שֵׁבַע יְהוּדִים שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים וְעֶשְׂרִים וְשָׁלֹשׁ" (ירמיה נב, כח)

17 בהמשך נמסר כי אנשי החיל מנו שבעת אלפים איש ואילו החרש והמסגר - אלף נוספים. ייתכן כי בטקסט שולבו שתי גרסאות על מספר הגולים (אפעל תשמ"ג: 17). באלפיים הנותרים יש למנות אולי גם את בני משפחת המלוכה, האצילים והפקידים ואנשים נוספים שהבבלים בחרו להגלות.

18 מלמט תשמ"ב: 144-145.

19 הכינוי "איילי הארץ" (מלכים ב כד, טו; יחזקאל יז, יג) מבטא את מעמדם של היוצאים בגלות יהויכין. משל התאנים בחזון ירמיהו (ירמיה כד) משקף את היחס החיובי לגולים שיצאו עם יהויכין לעומת הנותרים ביהודה בהנהגת צדקיהו. על הגליית נביאים וכוהנים (עמם נמנה יחזקאל בן בוזי שניבא אל קהילת הגולים בבבל) ראה ירמיה כט, א. גולי בבל ראו בגלות יהויכין מאורע מכריע במכלול אירועי החורבן, כפי שמלמד מניין השנים ממאורע זה בתיאור שחרור יהויכין מכלאו (מלכים ב כה, כז) ולאורך ספר יחזקאל.

20 17-18 rev. ii 10-11; VAT 16378 obv. ii 38-40; VAT 16283 obv. II 38-40; יהויכין מכונה בתואר "מלך ארץ יהודה" במקביל לצדקיהו שמלך בפועל ביהודה. בכך דומה היה מעמדו למלכים גולים נוספים מפלשת ומפיניקיה. מצב זה תרם בוודאי לציפיות שרווחו בירושלים בדבר שיבתו הקרובה ליהודה, המשתקפות בדברי "נביאי השקר" כמו חנניה בן עזור (ירמיה כח, א-ד).

בתוכחת הנביא יחזקאל.²¹ אולם הסדר זה לא החזיק מעמד לאורך זמן. נראה שכבר בשנתו הרביעית של צדקיהו (594/3 לפסה"נ) הגיעו לירושלים שליחי ממלכות עבר הירדן - מואב, עמון ואדום - והערים הפיניקיות צור וצידון לתכנן את המרד בבבל.²² האווירה האנטי-בבלית ששררה בקרב שרי צדקיהו משתקפת בדברי הביקורת החרויים של ירמיהו כלפי אותם "נביאי שקר" שניסו לשכנע את צדקיהו לפרוק את עול בבל.²³

נראה כי גם הפעם ניצלו הממלכות המקומיות שעת כושר כאשר בשנת 596/5 לפסה"נ נלחמה בבל נגד עילם במזרח, ואילו בשנתו העשירית (בחורף 595/4 לפסה"נ) דיכא נבוכדנאצר מרד שפרץ בבבל. יש להניח כי אירועים אלו התפרשו על ידי הממלכות הוסאליות כסימן לחולשת האימפריה. מצב זה חייב התערבות מהירה ובפרק זמן קצר יחסית, יצא הצבא הבבלי פעמיים למערב.²⁴ תכיפות המסעות למערב משקפת את חוסר יכולתם של הבבלים להשקיט את התסיסה באזור שהובילה בסופו של דבר למרד גלוי. סיכויי ההצלחה של מרד זה לא היו גבוהים לולא תמיכתה של מצרים, שהמשיכה לבחוש מאחורי הקלעים.²⁵ עם עליית פרעה חפרע, בראשית 589 לפסה"נ, התחזקה הפעלתנות המצרית לערעור אחיזתה של בבל במרחב. לצדה של יהודה עמדו עתה צור ועמון במרידה נגד בבל.²⁶

■ חורבן ירושלים וגלות צדקיהו

בחורף 589/8 עלה נבוכדנאצר על יהודה:

"וַיְהִי בַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמַלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ-בָּבֶל הוּא וְכָל-חֵילוֹ עַל-יְרוּשָׁלַם וַיִּחַן עָלֶיהָ וַיִּבְנֶנּוּ עָלֶיהָ דָּיֵק סָבִיב. וַתָּבֵא הָעִיר בְּמָצוֹר עַד עֲשָׂתֵי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמֶלֶךְ צְדָקְיָהוּ" (מלכים ב כה, א-ב)

המצור על ירושלים החל בעשרה בטבת בשנה התשיעית למלכות צדקיהו ונמשך לפחות שנה וחצי. התיאורים בספרי מלכים, ירמיהו ויחזקאל מתמקדים בירושלים ובמאבק הפנימי שהתעצם בין מצדדי הקו האנטי-בבלי לבין אלה שקראו להיכנע לנבוכדנאצר ולהציל את העיר ותושביה, ובראשם הדמות

21 "וַיְהִי דְבַר-יְהוָה אֵלַי לֵאמֹר. אֶמְר-נָא לְבֵית הַמְּוִרִי הֲלֹא יִדְעֶתֶם מִה-אֵלֶּה אֶמְר הִנֵּה-בָא מֶלֶךְ-בָּבֶל יְרוּשָׁלַם וַיִּקַּח אֶת-מֶלֶכָּהּ וְאֶת-שָׂרֶיהָ וַיָּבֵא אוֹתָם אֵלָיו בְּבֶלְהָ. וַיִּקַּח מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וַיִּכְרֹת אֹתוֹ בְּרִית וַיָּבֵא אֹתוֹ בְּאֵלֶּה וְאֶת-אֵילֵי הָאֶרֶץ לְקַח. לְהִיּוֹת מִמֶּלֶכָּה שְׂפֵלָה לְבִלְתִּי הַתְּנַשָּׂא לְשִׁמּוֹר אֶת-בְּרִיתוֹ לְעַמְדָּה. וַיִּמְרֹד-בּוֹ לְשַׁלַּח מִלְּאֲכָיו מִצָּרִים לְתֵת-לוֹ סוּסִים וְעַם-רָב הַיִּצְלַח הַיִּמְלִיט הָעֵשֶׂה אֵלֶּה וַהֲפִר בְּרִית וְנִמְלֹט" (יחזקאל יז, יא-טו). מהמשך הדברים ניתן ללמוד כי הפרת הברית נתפסה כחטא מול אלוהי ישראל ומכאן שמלך יהודה הוסאל נשבע אמונים גם בשם אלוהיו, בנוהג המוכר בשבועות הנאמנות בימי האימפריה הניאו-אשורית.

22 ירמיהו כז, ג (הדברים אמורים על שנתו הרביעית של צדקיהו, וראה ירמיהו כה, א).

23 ירמיהו כז, ט-טו.

24 כונו תשס"ד: 133. זהו האירוע האחרון המופיע בכרוניקה שהמסכה שבור.

25 בשנת 592 לפסה"נ ערך פרעה פסמתיך ב' מסע בארץ ישראל ובחוף הפניקי שכלל עלייה לרגל למקדשים. נוכחות המלך המצרי באזור משקפת את ירידת ההשפעה הבבלית ובוודאי תרמה לעליית ביטחון של יהודה ושכנותיה. במכתב מס' 3 מלכיש מדווח על ירידת שר הצבא כניהו בן אלנתן למצרים, עדות נוספת לקשר בין ממלכת יהודה למצרים (אחיטוב תשס"ה: 56-62).

26 לאחר שכבשו את ירושלים, הטילו הבבלים מצור ארוך על צור שנמשך 13 שנה ואילו על מעורבותה של עמון מלמד התיאור על הברירה שעמדה בפני מלך בבל אם לעלות על ירושלים או לפנות לרבת בני עמון ביחזקאל כא, כג-כו.

המזוהה ביותר עם אירועי החורבן, הנביא ירמיהו בן חלקיהו, הכהן מענתות שבחבל בנימין. המצור הממושך נקטע לפרק זמן קצר כאשר הצבא הבבלי נאלץ להתמודד מול חיל מצרי ששלח פרעה חפרע לסייע ליהודה, אך ללא הועיל (ירמיהו לו, ה).²⁷ בשנה ה-12 לצדקיהו בט' בתמוז הובקעה חומת העיר (ירמיהו נב, ו-ז). חילות בבל העלו את העיר באש וניתצו את חומותיה. במקרא מצויות שתי גרסאות על היום שבו חרב בית המקדש: על-פי מלכים ב כה, ח שרף נבזראדן רב-טבחים את הבית בו' באב ואילו על-פי ירמיהו נב, יב הדבר אירע בי' באב.²⁸

צדקיהו נמלט עם אנשי הצבא דרך שער בין החומותים (בנחל קדרון) אל ערבות יריחו, שם הוא נתפס והובא למשפט בפני נבוכדנאצר ברבלה שבארץ חמת. צדקיהו, שסרב להיכנע, נענש קשות, בניו שחטו לעיניו ביחד עם שריו, עיניו נוקרו והוא הובל כאסיר לבבל.²⁹

בממצא הארכיאולוגי מירושלים ומאתרים נוספים ביהודה מצויים הדים לאירועים הדרמטיים שהתרחשו בסמוך לחורבן ירושלים והמקדש בקיץ שנת 586 לפסה"נ. בחפירות שניהל סטארקי בתל לכיש בשנות השלושים של המאה העשרים, התגלו בחדר המשמר של מצודת שער העיר שחרבה

איור 1. מכתב מס' 4 מלכיש שהתגלה בחדר המשמר בשער העיר לכיש, תחילת המאה השישית לפסה"נ.

בכיבוש הבבלי (שכבה II) חרסים כתובים בדיו (אוסטרקונים). בין האוסטרקונים נמצאו מכתבים (או העתקי מכתבים) אחדים העוסקים בעניינים צבאיים ומנהליים.³⁰ במכתב מס' 4 מדווח הכותב (כנראה הושעיהו) כי מילא אחר הוראות אדונו (יאוש) במספר עניינים. על צדו האחורי של המכתב הוא מציינ:

"וידע כי אל משאת לכיש (א)נחנו שמרם ככל האתת אשר נתן אדני. כי לא נראה את (או את) עזקה."³¹

27 יתכן כי האירוע התרחש בשנת 587 לפסה"נ (שנה 11 לצדקיהו) לאור הכותרת בנבואת יחזקאל: "וַיְהִי בַּאֲחַת עֶשְׂרֵה שָׁנָה בְּרֵאשׁוֹן בְּשֶׁבַע לַחֹדֶשׁ הָיָה דְבַר-יְהוָה אֵלַי לֵאמֹר. בֶּן-אָדָם אֶת-זְרוּעַ פְּרֵעָה מִלֶּךְ-מִצְרַיִם שָׁבְרָתִי וְהָנָה לֹא-חֲבֹשָׁה לְתַת רַגְלָאוֹת לְשׁוּם חַתּוּל לְחֲבֹשָׁה לְחֻזְקָה לְתַפֵּשׂ בְּחֻרְבִי" (יחזקאל ל, כ-כא)

28 במסורת היהודית התקבע יום חורבן המקדש בט' באב כמעין פשרה בין שני התאריכים. ט' באב התקבע במרוצת הדורות כיום פורענות שבו חרב הבית השני, נפלה ביתר ונחרשה ירושלים בידי הקיסר הדריאנוס. על-פי המסורת, גם הגזירה על דור המדבר שלא ייכנס לארץ המובטחת, בעקבות חטא המרגלים, נפלה בט' באב.

29 מלכים ב כה, ה-ז; ירמיהו נב, ז-יא.

30 קבוצת מכתבים החשובה ביותר נשלחה מהושעיהו אל אדונו יאוש, המפקד המקומי או האזורי (אחיטוב תשס"ה: 82-50 וראה הספרות שם). לפי הצעת טאפנל וידין מדובר בהעתקי מכתבים שנכתבו על גבי מגילות פפירוס ולפיכך הושעיהו היה מפקד בלכיש ואילו יאוש היה מפקד בכיר או שר שישב בירושלים, וראה אוסישקין תשע"ג: 318-324.

31 אחיטוב תשס"ה: 63-69.

מלבד הידיעה החשובה על השימוש במשואות כאמצעי תקשורת בין ערי יהודה³², אזכורן של לכיש ועזקה הלהיב את דמיונם של חוקרים אחדים שניסו לקשור את המכתב לתיאור מזמן המצור הבבלי על ירושלים המופיע בספר ירמיה³³:

” וְחַיִּל מֶלֶךְ-בְּבַל נִלְחָמִים עַל-יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה הַנּוֹתְרוֹת אֶל-לְכִישׁ וְאֶל-עֲזָקָה כִּי הִנֵּה נִשְׁאַרוּ בְּעָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מְבֻצָּר ” (ירמיה לד, ז)

במכתב מס' 6 מלכיש כותב הושעיהו ליאוש בעניין ספרים (אל נכון מכתבים) מהמלך ומהשרים שהאחרון שלח אליו.³⁴ הכותב משיב במילים: ”והנה דברי ה[שרם] לא טבם לרפת ידך[...]” ביטוי זה מזכיר את טענת השרים בירושלים כלפי ירמיהו המואשם בערעור ביטחונם של מגני ירושלים בזמן המצור הבבלי:

”וַיִּשְׁמַע שְׁפֹטֵיָהּ בֶן-מִתְנָן וְגַדְלִיָהוּ בֶן-פִּשְׁחוּר וַיֹּכֵל בֶּן-שָׁלְמִיָהוּ וּפִשְׁחוּר בֶּן-מִלְכָּיָה אֶת-הַדְּבָרִים אֲשֶׁר יִרְמִיָהוּ מְדַבֵּר אֶל-כָּל-הָעָם לֵאמֹר. כֹּה אָמַר יְהוָה הַיֹּשֵׁב בְּעִיר הָאֵת יָמוֹת בְּחָרֵב בְּרָעֵב וְהִיצָא אֶל-הַפְּשָׁדִים יַחִיה (וְחָפָה) וְהִיתָה-לוֹ נַפְשׁוֹ לְשָׁלָל וְחַי. כֹּה אָמַר יְהוָה הַנֶּתָן תִּנְתָּנוּ הָעִיר הָאֵת בְּיַד חַיִּל מֶלֶךְ-בְּבַל וּלְכַדְהָ. וַיֹּאמְרוּ הַשָּׂרִים אֶל-הַמֶּלֶךְ יָנִימָת נָא אֶת-הָאִישׁ הַזֶּה כִּי-עַל-כֵּן הוּא-מְרַפָּא אֶת-יְדֵי אֲנָשֵׁי הַמְּלָחָמָה הַנִּשְׁאַרִים בְּעִיר הָאֵת וְאֵת יְדֵי כָל-הָעָם לְדַבֵּר אֵלֵיהֶם בְּדְבָרִים הָאֵלֶּה כִּי הָאִישׁ הַזֶּה אֵינְנוּ דֹרֵשׁ לְשָׁלוֹם לְעַם הַזֶּה כִּי אִם-לְרָעָה ” (ירמיה לח, א-ד)

ממצא אפיגרפי מרגש נוסף התגלה בחפירות יגאל שילה במדרון המזרחי של עיר דוד בשטח G. במפולת אחד הבתים שנהרסו במהלך הכיבוש הבבלי התגלה אוצר בן למעלה מ-50 טביעות חותם שהוטבעו על גבי פיסות טין (בולות). הבולות הוטבעו על שרוכים שנכרכו סביב מגילות פפירוס שנשמרו במבנה (אולי ארכיון מנהלי) ונשרפו באש שכילתה את המגילות. על הבולות מופיעים שמותיהם של פקידים ובעלי תפקידים במנהל הממלכתי ביהודה, וביניהם גם גמריהו בן שפן הסופר מימי המלך יהויקים, שלשכתו שכנה בסמוך לבית המקדש³⁵:

”וַיְהִי בַשָּׁנָה הַחֲמִשִּׁית לַיהוֹיָקִים בֶּן-יֹאשָׁיָהוּ מֶלֶךְ-יְהוּדָה בְּחֹדֶשׁ הַתְּשַׁעִי קָרְאוּ צוֹם לְפָנָי יְהוָה כָּל-הָעָם בִּירוּשָׁלַם וְכָל-הָעָם הַבָּאִים מֵעָרֵי יְהוּדָה בִּירוּשָׁלַם. וַיִּקְרָא בָרוּךְ בַּסֵּפֶר אֶת-דְּבָרֵי יִרְמִיָהוּ בַיּוֹם הַזֶּה בְּלִשְׁכַּת גְּמַרְיָהוּ בֶן-שָׁפָן הַסֹּפֵר בְּחֹצֵר הָעֲלִיוֹן פְּתַח שַׁעַר בַּיִת-יְהוָה הַחֹדֶשׁ בְּאַזְנֵי כָל-הָעָם. וַיִּשְׁמַע מְכָיָהוּ בֶן-גְּמַרְיָהוּ בֶן-שָׁפָן אֶת-כָּל-דְּבָרֵי יְהוָה מֵעַל הַסֵּפֶר. וַיֵּרָד בַּיּוֹם הַמֶּלֶךְ עַל-לִשְׁכַּת הַסֹּפֵר וְהִנֵּה-שָׁם כָּל-הַשָּׂרִים יוֹשְׁבֵים אֵלֵיִשְׁמָע

32 על ההצעה שהמכתב נשלח ללכיש ממרשה הסמוכה, ממנה אין קו ראייה לעזקה אך ניתן לראות ממנה את לכיש, ראה: בגין תש"ס.

33 אחיטוב תשס"ה: 69. עזקה ולכיש היו ערי מבצר חשובות שחלשו על שתיים מהדרכים המרכזיות שחיברו את מישור החוף הדרומי ודרך הים' שעברה לאורכו, עם לבה של ממלכת יהודה (עזקה על עמק ונחל האלה ולכיש על נחלי לכיש ובית גוברין).

34 אחיטוב תשס"ה: 72-75.

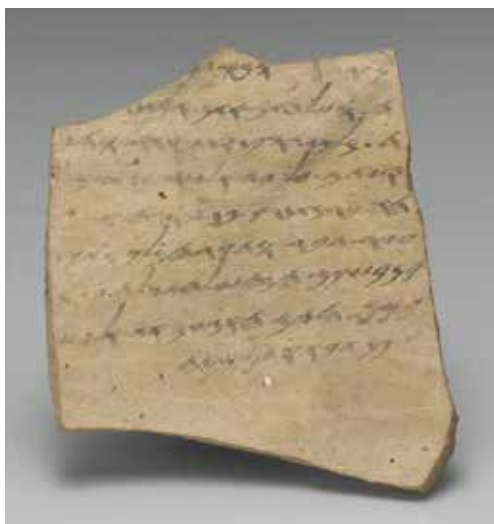
35 שילה 1985: 82-83.

הסֵפֶר וְדָלְיָהוּ בֶן-שְׁמַעְיָהוּ וְאַלְנָתָן בֶּן-עֲכָבוֹר וְגַמְרִיָהוּ בֶן-שָׁפָן וְצִדְקִיָהוּ בֶן-חֲנַנְיָהוּ וְכָל-הַשָּׂרִים" (ירמיה לו, ט-יב)

אפשר לדמיין את ההתרגשות שאחזה בקרב החופרים והחוקרים עם פענוח הכתובת וזיהוי של בעל החותם כשר בכיר בממלכת יהודה, בן דורו של הנביא ירמיהו³⁶.

ממצא חשוב נוסף התגלה במצודה היהודאית, שהגנה על גבולה הדרום-מזרחי של הממלכה בערד. בין 91 האוסטרקונים שהתגלו בחפירות יוחנן אהרוני נמצאו מכתבים שנשלחו אל מפקד המצודה אלישיב בן אשיהו, וביניהם מכתב מס' 24 שעל צדו האחורי כתובה פקודה מלכותית בהולה:

"מערד 50 (?) ומקינה ושלחתם אתם רמת נגב [ב]ד מלכיהו בן קרבאור והבקידם על יד אלישע בן ירמיהו ברמת נגב פן יקרה את העיר דבר. ודבר המלך אתכם בנבשכם! הנה שלחתי להעיד בכם הים: האנשם את אלישע! פן תבוא אדם שמה."³⁷

הפקודה לשלוח חיילים אל רמת נגב, ששכנה כנראה מדרום מזרח לערד, בגבול עם ממלכת אדום, משקפת מצב חירום וחשש כבד מפני חדירת האדומים אל שטחי יהודה. החשש מפני חדירת האדומים, בעלי בריתם של הבבלים במלחמתם ביהודה עוד בימי היוקים (ראה לעיל), התממש בזמן חורבן בית ראשון ולאחריו, כאשר האדומים נטלו חלק פעיל בכיבוש ירושלים והשתלטו על שטחים נרחבים בדרומה של יהודה. שטחים אלה הפכו

איור 2. טביעת החותם (בולה) של גמריהו בן שפן שהתגלתה ב'בית הבולות' בשטח G בעיר דוד, תחילת המאה השישית לפסה"נ.
איור 3. מכתב מס' 24 מהמצודה היהודאית בערד, תחילת המאה השישית לפסה"נ.

36 טביעות החותם של שני שרים נוספים בממשלת צדקיהו, גדליהו בן פשחור ויהוכל בן שלמיהו, ששכנעו את המלך צדקיהו להשליך את ירמיהו לבור הטיט (ירמיה לח, א-ו), התגלו לאחרונה על ידי אילת מזר בחפירות המבנה הציבורי הגדול מתקופת הברזל ב', מעל 'המבנה המדורג' שבשטח G, ולידו (מזר תשע"א: 85).

37 אחיטוב תשס"ה: 116-120.

ל'אידומיאה' בימי השלטון הפרסי וההלניסטי, עד שהושבו לתחום ממלכת יהודה בימי שלטון בית חשמונאי.³⁸

על ממדי ההרס והשינויים הדמוגרפיים שחלו ביהודה בשלהי המאה השביעית ותחילת המאה השישית לפסה"נ מלמדים נתוני הסקרים והחפירות הארכיאולוגיות שהתנהלו בחבליה השונים של ממלכת יהודה. התמונה היישובית העולה מניתוח הנתונים מורכבת ונתונה לפרשנות, ונראה כי עוצמת החורבן והירידה הדמוגרפית אינה אחידה בין אזור אחד למשנהו.³⁹

אין ספק שירושלים, בירת הממלכה, והעורף החקלאי הסובב אותה נפגעו פגיעה אנושה בעקבות הכיבוש הבבלי בשנת 586 לפסה"נ. בכל השכבות מסוף תקופת הברזל בירושלים התגלו עדויות להרס ולשריפה הגדולה. כך בעיר דוד, בעופל ובגבעה המערבית (ברובע היהודי ובמצודה).⁴⁰

בדומה לאשורים נקטו הבבלים בשיטות המקובלות בלוחמת מצור: בידוד העיר הנצורה בדייק, שפיכת סוללות על חומותיה ושימוש במכונות מצור (כרים ואילי ניגוח) לקעקוע החומות. המצור הממושך על ירושלים וניתוקה ממקורות האספקה שלה גרם לרעב כבד ולהתפשטות מגפות שהציקו לתושביה ופגעו קשות ברוח הלחימה של מגניה.⁴¹

עדויות דרמטיות ללחימה שהתחוללה בירושלים נמצאו בחפירות נחמן אביגד ב'מגדל הישראלי', בצפון הרובע היהודי. עם חשיפת קטע מקו הביצור הצפוני של העיר, ואולי גם חלק משער, נמצאו מספר ראשי חצים משני טיפוסים: ראש החץ השטוח יצוק מברזל וראש החץ מברונזה בעל החתך המשולש, המכונה 'חץ סקיתי'.

איור 4. ראשי חצים עשויים ברונזה וברזל קלע שהתגלו בשכבות החורבן ביהודה, תחילת המאה השישית לפסה"נ.

38 על מעורבותה הישירה של אדום בחורבן ירושלים מלמד מזמור קלז בתהלים: "זָכַר יְהוָה לְבָנֵי אֲדוֹם אֵת יוֹם יְרוּשָׁלַם הָאֲמָרִים עָרוּ עָרוּ עַד הַיְסוֹד בָּהּ" (פס' ז). האיבה הגדולה לאדום משתקפת גם בנבואות הנקמה עליה (ירמיה מט, ז-כב; יחזקאל כה, יב-יד ועובדיה א, ח-יב): "הָלֹא בָּיִם הָהוּא נֶאֱמַר-יְהוָה וְהָאֲבָדְתִי חַכְמִים מֵאֲדוֹם וְתִבְנֶנָּה מִהָר עֵשׂוּ. וְחַתּוּ גְבוּרֶיךָ תִימָן לְמַעַן יִכְרֹת אִישׁ מִהָר עֵשׂוּ מִקְטָל. מִחֲמַס אַחִיד יַעֲקֹב תִּכְסֹף בְּיָשָׁה וְנִכְרַת לְעוֹלָם. בָּיִם עֲמִידָךְ מִגֵּד בָּיִם שְׁבוֹת זָרִים חִילוּ וְנִכְרַם בָּאוּ שְׁעָרוֹ וְעַל-יְרוּשָׁלַם יָדוּ גוֹרֵל גַּם-אֶתְּהָ פֶאֶחַד מֵהֶם. וְאֶל-תִּרְא בָּיִם-אַחִיד בָּיִם נִכְרוּ וְאֶל-תִּשְׁמַח לְבָנֵי-יְהוּדָה בָּיִם אֲבָדָם וְאֶל-תִּגְדֵּל פִּי בָּיִם צָרָה".

39 לסיכום השינויים הדמוגרפיים ביהודה בין המאות ז'-ה' לפסה"נ, ראה: ליפשיץ 2003: 323-376.

40 ליפשיץ 2003: 328 וראה ספרות מפורטת שם. החרבת ירושלים חיסלה את המוקד הפוליטי והדתי של ממלכת יהודה, לאחר שניסיונות חוזרים ונשנים לבסס ביהודה הנהגה נאמנה לבלב על בסיס בית דוד כשלו. במקום ירושלים הוקם מרכז מנהלי ופוליטי חלופי במצפה שבבנימין, שהתבסס (עדיין) על הנהגה מקומית פרו-בבלית.

41 "וְאֶתְּהָ בֶן-אֲדָם חָח-לָךְ לְבָנָה וְנִתְּתָה אוֹתָהּ לְפָנֶיךָ וְחִקוֹת עָלֶיהָ עִיר אֶת-יְרוּשָׁלַם. וְנִתְּתָה עָלֶיהָ מַצוֹר וּבְנִית עָלֶיהָ דֵּיק וְשָׁפַכְתָּ עָלֶיהָ סֹלֶה וְנִתְּתָה עָלֶיהָ מַחְנוֹת וְשִׁים-עָלֶיהָ כָּרִים סָבִיב" (יחזקאל ד, א-ב); "הִנֵּה הַסִּלְלוֹת בָּאוּ הָעִיר לְלִכְדָּהּ וְהָעִיר נִתְּנָה בְּיַד הַפְּשָׁדִים הַנִּלְחָמִים עָלֶיהָ מִפְּנֵי הַחָרֵב וְהָרָעַב וְהַדָּבָר וְאֲשֶׁר דָּבַרְתָּ הִיא וְהִנֵּה רָאָה" (ירמיה לב, כד)

ראשי חצים נוספים התגלו ב'בית הבולות' וב'חדר השרוף' בעיר דוד (בשטח G), ובשכבות החורבן הבבלי בלכיש ובעין גדי (תל גורן).⁴²

ממדי החורבן ניכרים במפולות הקירות ושכבות האפר שנמצאו על רצפות הבתים בעיר דוד ובגבעה המערבית, תוצאה של התלקחות קורות העץ ששמכו בגגות וקריסתן. על עוצמת האש שבערה בעיר מלמד קנקן שהתגלה בשטח E בעיר דוד. כלי זה התעוות אולי כתוצאה מחשיפתו לחום קיצוני.⁴³

איור 5. קנקן מעוות שהתגלה בשכבת החורבן בשטח E בעיר דוד, תחילת המאה השישית לפסה"נ.

כלי החרס המנותצים שהתגלו בכל האתרים בהם זוהתה שכבת החורבן הבבלי, מזכירים את משל בקבוק החרס שנבואה הקשה שנשא ירמיהו לאנשי ירושלים:

”כֹּה אָמַר יְהוָה הֵלֶךְ וְקָנִיתָ בְּקֶבֶק יוֹצֵר חָרֶשׁ וּמְזַקְנֵי הָעַם וּמְזַקְנֵי הַכְּהֹנִים. וַיִּצְאָתָּ אֶל-גֵּיא בֶן-הַנֶּחֱמָה אֲשֶׁר פָּתַח שַׁעַר הַחֲרֹסוֹת (הַחֲרֹסִית) וְקָרָאתָ שָׁם אֶת-הַדְּבָרִים אֲשֶׁר-אָדַבֵּר אֵלֶיךָ. וְאָמַרְתָּ שְׁמַעוּ דְבַר-יְהוָה מַלְכֵי יְהוּדָה וַיִּשְׁבְּי יְרוּשָׁלַם כֹּה-אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הֲנִי מְבִיא רָעָה עַל-הַמָּקוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר כָּל-שְׁמַעְיָה תִצְלַנָּה אֲזִנְיוֹ... וְשָׁבַרְתָּ הַבְּקֶבֶק לְעֵינֵי הָאֲנָשִׁים הַהֹלְכִים אוֹתָךְ. וְאָמַרְתָּ אֵלֵיהֶם כֹּה-אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת כִּכָּה אֲשַׁבֵּר אֶת-הָעַם הַזֶּה וְאֶת-הָעִיר הַזֹּאת כְּאֲשֶׁר יִשְׁבֵּר אֶת-כָּל-יְהוֹיָצֵר אֲשֶׁר לֹא-יִכָּל לְהַרְפֶּה עוֹד...” (ירמיהו יט, א-ג, י-יא)

הנביא ירמיהו, הגיבור הטראגי של אירועי החורבן, המתנגד החרף למדיניות מלכי יהודה ושריהם, עמד מולם באומץ והוכיח אותם על שחיתותם הדתית והמוסרית וקוצר הראות המדינית שלהם בהתנגדותם לבבל. בנבואותיו קרא ירמיהו ליושבי יהודה ולמלכיה לשוב מדרכם הרעה, לחדול מן הפולחן הזר ולקבל את עולה של בבל, כלי השרת ביד ה' להגשמת רצונו.

דברי ירמיהו מבטאים תפישה תיאולוגית רחבה יותר, המשתקפת בעריכה הסופית של ספר מלכים ובספרות הנבואה. תפישה תיאולוגית זו, שעוצבה באופן סופי תחת הרושם הכביר שהותירו אירועי החורבן והגלות, תולה בעבודה הזרה ובשחיתות המוסרית שפשו בירושלים וביהודה את הסיבה המרכזית לאסון הגדול, שבא כעונש מהאל על הפרת הברית עמו.⁴⁴

42 אביגד 1980: 53-54; שילה 1984: לוח 33; אוסישקין תשע"ג: 318; שטרן 2007: 179-182.

43 על מנת שכלי חרס, הנשרף בטמפרטורה שנעה בין 600 ל-800 מעלות צלזיוס, יתעוות באופן שכזה, נדרשת טמפרטורה גבוהה מ-800 מעלות צלזיוס. ייתכן כי הקנקן הכיל שמן זית וכשאחזה בו האש הוגברה עוצמת הבערה.

44 כך לדוגמה בתיאור מלכות מנשה בספר מלכים: "וַיִּדְבֹר יְהוָה בְּיַד-עֶבְדֵי הַנְּבִיאִים לְאֹמֶר. יַעַן אֲשֶׁר עָשָׂה מְנַשֶּׁה מֶלֶךְ-יְהוּדָה הַתְּעִיבוֹת הָאֵלֶּה הָרַע מִכָּל אֲשֶׁר-עָשָׂה הָאֲמֹרִי אֲשֶׁר לָפְצִיו וַיַּחֲטֵא גַם-אֶת-יְהוּדָה בְּגִלְזֵי. לָכֵן כֹּה-אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי

ביטויים לעבודה הזרה בירושלים ובמקומות נוספים ביהודה מופיעים בדברי הנביא ירמיהו:

”עַן אֲשֶׁר עָזַבְנִי וַיִּזְכְּרוּ אֶת-הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּקְטְרוּ-בוֹ לֵאלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא-יַדְעוּם הַמָּה וְאֲבוֹתֵיהֶם וּמַלְכֵי יְהוּדָה וּמַלְאוּ אֶת-הַמָּקוֹם הַזֶּה דָם נְקִיָּם. וּבָנוּ אֶת-בְּמֹת הַבַּעַל לְשֹׂרֵף אֶת-בְּנֵיהֶם בְּאֵשׁ עֵלוֹת לַבַּעַל אֲשֶׁר לֹא-צִוִּיתִי וְלֹא דִבַּרְתִּי וְלֹא עָלְתָה עַל-לְבַי... וְהָיוּ בְּתֵי יְרוּשָׁלַם וּבְתֵי מַלְכֵי יְהוּדָה כַּמְקוֹם הַתְּפֹת הַטְּמֵאִים לְכָל הַבְּתָרִים אֲשֶׁר קִטְרוּ עַל-גַּגְתֵיהֶם לְכָל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְהַסֶּף נְסֻכִים לֵאלֹהִים אֲחֵרִים” (ירמיה יט, ד-ה, יג)

בירושלים ובאתרים נוספים ביהודה התגלו שברי צלמיות חרס בדמות נשים, המזכירות בצורתן צלמיות פריון מתרבויות המזרח הקרוב הקדום. הצלמיות, שחלקן התחתון מעוצב כעמוד (ומכאן כינוין 'צלמיות עמוד'), התגלו בבתי מגורים, והן שמשו אולי בפולחן לאלוהות פריון כנענית. יש שקשרו

אותן עם האשרה, שפולחנה נזכר בין הפולחנים הנוכריים שהתקיימו בממלכת יהודה בימי הבית הראשון.⁴⁵

רבים מאנשי יהודה הוגלו במהלך הכיבוש הבבלי וחורבן ירושלים. לפי המתואר בספרי מלכים וירמיה הוגלו עם צדקיהו לבבל מספר לא מוגדר של גולים.⁴⁶ בספר ירמיה נזכרות שלוש הגליות מיהודה בימי נבוכדנאצר ב': 3,023 "יהודים" בשנתו השביעית (598/7), 832 איש מירושלים בשנתו ה-18 (587/6) לפסה"ג) ו-745 "יהודים" שהגלה נבוזראדן בשנתו ה-23 (582/1) לפסה"ג), ובסך הכל 4,600 נפש.⁴⁷

איור 6. 'צלמיות עמוד' בדמות נשים שהתגלו בשכבות החורבן בעיר דוד, עין גדי, ערד ותל משוש, ראשית המאה השישית לפסה"ג.

יִשְׂרָאֵל הִנְנִי מְבִיא רָעָה עַל-יְרוּשָׁלַם וְיְהוּדָה אֲשֶׁר כָּל-שְׂמֵעוּ (שְׂמֵעָה) תִצְלַנָּה שְׂתֵי אֲזִינוּ. וְנָטִיתִי עַל-יְרוּשָׁלַם אֶת קוֹ שֶׁמְרוֹן וְאֶת-מִשְׁקַלְתָּ בַיִת אֲחָאָב וּמְחִיתִי אֶת-יְרוּשָׁלַם כְּאֲשֶׁר-יִמְחָה אֶת-הַצְּלַחַת מְחָה וְהַפָּךְ עַל-פְּנֵיהָ. וְנָטַשְׁתִּי אֶת שְׂאֵרֵי נְחֻלְתִּי וְנִתְתִים בְּיַד אֲבִיהֶם וְהָיוּ לְבָז וּלְמִשְׁסָה לְכָל-אֲבִיהֶם. עַן אֲשֶׁר עָשׂוּ אֶת-הָרַע בְּעֵינַי וַיְהִיוּ מְקַעְסִים אֹתִי מִן-הַיּוֹם אֲשֶׁר יָצְאוּ אֲבוֹתָם מִמִּצְרָיִם וְעַד הַיּוֹם הַזֶּה” (מלכים ב כא, י-טו)

45 צלמיות מטיפוס זה התגלו בירושלים בעיר דוד ובגבעה המערבית, בערד, בעין גדי ומספר אתרים בנגב, וראה לדוגמה: אביגד 1980: 36 ואיורים 15-16.

46 ”וְאֵת יִתְרֵ הָעָם הַנִּשְׂאָרִים בְּעִיר וְאֵת-הַנְּפִלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל-הַמְּלָךְ בְּבָל וְאֵת יִתְרֵ הָקְדִים הַנִּשְׂאָרִים בְּעִיר וְאֵת-הַנְּפִלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ אֶל-מְלָךְ בְּבָל וְאֵת יִתְרֵ הָאֲמוֹן הַגְּלָהּ בְּבוּזְרָאֲדָן רַב-טַבָּחִים” (ירמיה נב, טו)

47 ירמיה נב, כח-ל.

ניתן להניח כי מספרם הכולל של הגולים הגיע לרבות רבות, וזאת בהתבסס על מספרם של שבי ציון, כ-50,000 איש, ברשימות המובאות בספרי עזרא ונחמיה.⁴⁸

■ על נהרות בבל: העדויות הקדומות על גולי יהודה בבבל

לאחר מסע רגלי מפרך שארך שבועות רבים ואף חודשים, הגיעו הגולים אל מקום מושבם החדש בארץ בבל. בני משפחת המלוכה, בני המעמד הגבוה ובעלי מקצוע מיומנים הובאו לעיר הבירה בבל (על העדויות להמצאות המלך יהויכין בארמון נבוכדנאצר בבבל, ראו לעיל). נראה כי בני המעמדות הנמוכים יושבו באזורים חקלאיים מרוחקים מהבירה, כפי שמלמדות אותנו התעודות בכתב היתדות הידועות בשם 'תעודות אל יהודו'. מדובר בכ-200 לוחות טין שרובם מצויים בשני אוספים גדולים, אוסף מרטין סקוין ואוסף דוד סופר, המוצג בתערוכה 'על נהרות בבל' במוזיאון ארצות המקרא ירושלים.⁴⁹

מדובר במסמכים משפטיים וכלכליים, המתוארכים בדיוק של יום על-פי לוח השנה הבבלי, לאורך כמעט מאה שנים, החל מתקופת שלטונו של נבוכדנאצר ב' ועד לימיו של כסרכסס מלך פרס, מראשית המאה השישית ועד ראשית המאה החמישית לפסה"ג.⁵⁰ בתעודות מצויות ידיעות רבות על חיי הכלכלה והמסחר ועל הנוהג המשפטי והפיסקאלי שרווח בדרום ארץ בבל בפרק הזמן הנדון: חוזי שכירות של קרקע חקלאית, בעיקר מטעי תמרים ושדות שעורה, משלוחי תוצרת חקלאית לפירעון חובות, גביית מסים, חוזה נישואין ואפילו צוואה אחת.

התעודות הללו אינן שונות מאלפי תעודות כלכליות - משפטיות מהתקופה הניאו-בבלית ומימי שלטון פרס, אולם הופעתם של אנשים ממוצא זר, גולים או קבוצות גולים, ששמותיהם מלמדים על מקום מוצאם, כמו פלשתים, פניקים, ערבים ומצרים, מיקדה את העניין בתעודות אלה.⁵¹ בין אוכלוסיות אלו בולטים למעלה מ-75 שמות פרטיים, אשר ניתן לזהותם כשמות יהודיים, המיוחסים לכ-120 אנשים שונים, מקרב גולי יהודה שהובאו לבבל בימי נבוכדנאצר ב' (פירס ווונץ' תשע"ה: 24). תעודות אלו פותחות בפנינו צוהר נדיר אל עולמם של הגולים וחיי היומיום שלהם, המשתקפים בפעילותם הכלכלית והמשפטית.

48 הערכת מספרם של הגולים צריכה לקחת בחשבון גם את הגולים שהעדיפו להישאר בבבל, וראה: אפעל תשמ"ג: 18.
49 פירס ווונץ' 2014; פירס 2014; תרגום עברי של התעודות באוסף דוד סופר ראה אור עם פתיחת התערוכה: הורביץ ואחרים תשע"ה. מהדירות התעודות, לורי פירס וקורנליה וונץ', זיהו שלוש קבוצות של תעודות, שהמשמעותית ביניהן היא הקבוצה מאל-יהודו, שבתוכה המספר הגבוה ביותר של נושאי שמות עבריים. על שתי הקבוצות הנוספות, ראה: פירס ווונץ' תשע"ה: 19-23.

50 רוב התעודות מתוארכות לתקופת השלטון הפרסי, ובעיקר לימי שלטונו הממושך של דריווש (486-465 לפסה"ג). פרק הזמן המתועד בלוחות אל-יהודו צמצם באופן ניכר את פער המידע בין כ-150 שנה שבין היציאה לגלות להופעת צאצאי גולי יהודה בתעודות מארכיון בית מונרשו, מהמחצית השנייה של המאה החמישית לפסה"ג, וראה: פירס ווונץ' תשע"ה: 17, 19, וגם פירס 2014: 167-168.

51 על מוצאם של אנשים אלה ניתן ללמוד מהמרכיב התיאופורי בשמם או על-פי השתייכותם האתנית, אם היא מצונית.

בתעודה מ' בניסן שנת 33 למלכות נבוכדנאצר ב' (אביב 572 לפסה"נ), שבה מוזכר סופר הכותב בכתב אלפביתי (המובחן במינוח האכדי מסופרי כתב היתדות הבבליים), נזכרים שלושה עדים, שלאחד מהם שם יהודי מובהק: עזריהו בן יהוכל. המסמך נכתב באֶל-שֶׁ-יְהוּדִיָּה (Ālu ša Yaḥūdāia), 'עיר היהוד(א)ים'.⁵² התעודה נכתבה 25 שנה לאחר גלות יהויכין וכ-15 שנה לאחר חורבן ירושלים ובית המקדש, ועולה ממנה כי כבר בשלב מוקדם זה התקיים בבבל ישוב שנקרא על שם אוכלוסיית הגולים הדומיננטית מיהודה

איור 1.7: CUSAS 28: 1, התעודה הקדומה באוסף: התחייבות להבאת סופר, עיר היהודים, משנת 33 לנבוכדנאצר ב', 572 לפסה"נ.

שישבה בו. מקום זה נזכר בתעודות מאוחרות יותר בשמו המקוצר: אֶל-יְהוּדוּ (Āl-Yāhūdu),⁵³ 'עיר יהודה', שם זהה לכינויה של בירת הגולים בכרוניקה הבבלית (ראה לעיל), מעין ירושלים שהיתה בבבל. תופעה זו אינה ייחודית לגולים שהובאו מיהודה. שטר חוב משנת 5 לכורש (533 לפסה"נ) נכתב במקום בשם Ḫazatu הקרוי כפי הנראה על שם העיר עזה, שבו יושבו גולים שהובאו לבבל מפלשת.⁵⁴ המדיניות הבבלית ליישב את הגולים בקיבוצים אתניים הקלה בוודאי על גולי יהודה לבדל את עצמם כקהילה נפרדת ביחס לאוכלוסייה הבבלית המקומית וקבוצות גולים אחרות.

רובם המכריע של השמות היהודיים המופיעים בתעודות הם שמות תיאופוריים הכוללים את שם אלוהי ישראל, המופיע לעתים בכתב הבבלי בצירוף הסימנים ia-ma, שבוטא ככל הנראה כ-ia-wa, כמו למשל השם Azar-Yāma הוא עזריה.⁵⁵ האנשים מופיעים בתעודות בצירוף שם אביהם, ובמקרים אחדים אפשר למצוא נושאי שמות עבריים שלאביהם או לבנם היה שם בבלי, ומכאן שאימוץ שמות נוכריים היה מקובל בקרב הגולים,⁵⁶ תופעה רווחת בתפוצות ישראל עד לימינו.

השמות העבריים המופיעים בתעודות מוכרים לנו מאוצר השמות במקרא ומהמצא האפיגרפי משלהי ימי הבית הראשון ומימי שיבת ציון. כך למשל השם 'שלמיהו'⁵⁷, המופיע בספרי ירמיה, עזרא

52 CUSAS 28: 1; הורביץ ואחרים תשע"ה: 30.

53 על האפשרות כי בתקופה הנדונה שם המקום נהגה כ'אל-יהוד' או בקיצור 'יהוד', ראה: פירס ווונץ' 2014: 168 הערה 9. 54 CUSAS 28: 101; הורביץ ואחרים תשע"ה: תעודה מס' 101. על ישובים נוספים המלמדים על מקום מוצאם של הגולים, כמו אשקלון וארצה (פלשת), מליד ותבל (אסיה הקטנה), בית הצורים (פיניקיה), מצרים וערב, ראה אפעל 1978: 80-82, וגם: אפעל תשמ"ג: 20.

55 לזיהוי השמות היהודיים בקרב הגולים, ראה: אפעל תשמ"ג: 19.

56 לזיהוי תופעה זו בתעודות בית מורשו במחצית השנייה של המאה החמישית לפסה"נ, ראה: אפעל תשמ"ט: 31.

57 בעל חוב של שעורה בשטר מאל-יהודו משנת 6 לנבונאיד, 550 לפסה"נ (CUSAS 28: 10). השם שלמיהו בן נדיהו מופיע באכדית בכתב היתדות ובכתב אלפביתי בכתב העברי הקדום ('שלמיה') בדופן הצר של הלוח (ראה איור 8).

איור 8. CUSAS 28: 10, שטר חוב על שעורה מאל-יהודו, משנת 6 לנבונאיד (550 לפסה"נ). השם 'שלמיה' כתוב בכתב העברי הקדום על הדופן הצר של הלוח.

ונחמיה.⁵⁸ או סמכיהו⁵⁹, המצוי במכתבי לכיש ובתעודות נוספות מסוף ימי ממלכת יהודה.⁶⁰

אחדים מהשמות משקפים את מצבם הנוכחי של הגולים, כמו גליהו (ה' גלה או הגלה)⁶¹, פלטיהו (ה' הציל)⁶² ופדיהו (ה' פדה)⁶³ או את כמיהתם לגאולה העתידית, כמו נחום⁶⁴ או נחמיהו⁶⁵. ברשימה המפרטת תשלומים על נחלות קשת (ראה להלן) משנת 5 לדריוש (517 לפסה"נ), נזכר בין המשלמים אדם בשם Yāli-Yama, כנראה יעליהו,

לצד אדם ששמו הוא Yāšub-šidiqu, אולי ישוב-צדיק.⁶⁶ מעניין כי שני היהודים הללו, ששמותיהם מבטאים את כמיהת הגולים לשוב למולדתם, מופיעים בתעודה שנכתבה בשנת 5 לדריוש (517 לפסה"נ), שנה לפני חנוכת בית המקדש בירושלים.⁶⁷

התעודות שופכות אור על חיי היומיום של הגולים ועל מעמדם הכלכלי והחברתי בחברה הבלבית בתקופה הנדונה. לאחר מסע ממושך הגיעו הגולים לארץ בבל וישבו על אדמות המלך. את הקרקעות הללו הם עיבדו לפרנסתם, ובתמורה שילמו למדינה מסים בתוצרת חקלאית, בכסף, בעבודות ציבוריות או בשירות צבאי לזמן קצוב, בדומה לשירות 'מילואים' בימינו. הדגם של 'אדמה תמורת

58 לדוגמה: ירמיה לו, כו (שלמיהו בן עבדאל); עזרא י, לט, מא (מנושאי הנשים הנוכריות); נחמיה יג, יג (שלמיה הכהן); דברי הימים א כו, יד (ברשימות הלויים).

59 CUSAS 28: 6, 7, 8, 9, 11 59; סמכיהו אבי רפאיהו.

60 לכיש מס' 4 (אחיטוב תשס"ה: 63-64) וכנראה גם מס' 22 (שם: 78); ברשימת שמות (חיילים?) באוסטרקון 'עשרת' מחוברת עווה (שם: 162) ובאוסטרקון (מח'רבת אל קום?, שם: 171).

61 גליהו בן עזזיהו מופיע על צדו האחורי של שבר לוח מאל-יהודו (CUSAS 28: 38) משנת 10 לדריוש (512 לפסה"נ).

62 פלטיהו אביו של חשביה, עד בשטר חוב על שעורה משנת 4 לנבונאיד, 552 לפסה"נ (CUSAS 28: 3); אביו של מתניהו, בעל מטע תמרים הנזכר בשטר חוב שהונפק באל-יהודו (CUSAS 28: 53) בשנת 9 לכסרכסס (477 לפסה"נ, התעודה המאוחרת באוסף).

63 אביו של מיכיהו, בעל חוב של חגי בן אחיקם בשטר מאל-יהודו מימי דריוש (CUSAS 28: 39); אביו של רימות, עד בהסכם על מתן שור לחריש תמורת חלוקה שווה ברווח, משנת 522 לפסה"נ (CUSAS 28: 76).

64 בעל נחלת קשת הנזכר בשטר חוב מאל יהודו מימי דריוש (CUSAS 28: 39).

65 אביו של שמעיהו בשטר תשלום מס מאל-יהודו (CUSAS 28: 21) משנת 11 לדריוש (511 לפסה"נ).

CUSAS 28: 15 66

67 עזרא ו, יד-טו; בשם יעליהו מופיע הפועל על"ה בבניין המופיע בסיפא של הצהרת כורש: "כֹּה-אָמַר פֹּרֶשׁ מֶלֶךְ פָּרַס כָּל-מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי יְהוָה אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם וְהוּא-פָקַד עָלַי לְבָנוֹת-לוֹ בֵּית בִּירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה מִי-בְּכֶם מְכַל-עִמּוֹ יְהוָה אֱלֹהֵיוֹ עִמּוֹ וְיַעַל" (דברי הימים ב לו, כג), וראה: הורביץ ואחרים תשע"ה: 54. שמות נוספים המבטאים הלכי רוח אלה מצויים בין שבי ציון, כדוגמת אחיהויעני, אלישיב, חכליה, ויהושמע, וראה: אפעל תשמ"ג: 27.

שירות', מוכר היטב בבבל מתעודות כלכליות-משפטיות מימי השלטון האחמני הפרסי, אך ראשיתו בתקופה הניאו-בבלית, כנראה על-פי דגם שהתקיים עוד בימי האימפריה הניאו-אשורית.⁶⁸ תעודות אל-יהודו מלמדות אותנו שגולי יהודה שולבו במערכת המיסוי הזו בשלב מוקדם, כבר בימי שלטונו של נבוכדנאצר ב'.⁶⁹

השתקעות הגולים בבבל בדורות הראשונים לאחר הגעתם משתקפת בדבר ה' בפי הנביא ירמיהו:

"כֹּה אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְכֹל-הַגּוֹלָה אֲשֶׁר-הִגְלִיתִי מִירוּשָׁלַם בְּבִלְהָ. בְּנֹו בָתִּים וְיָשְׁבוּ וְנָטְעוּ גִזְתֵּי וְאָכְלוּ אֶת-פְּרִיָן. קָחוּ נָשִׁים וְהוֹלִידוּ בָנִים וּבָנוֹת וְקָחוּ לְבָנֵיכֶם נָשִׁים וְאֶת-בְּנוֹתֵיכֶם תָּנוּ לְאִנְשֵׁים וְתִלְדְּנָה בָנִים וּבָנוֹת וְרַבּוּ-שָׁם וְאַל-תִּמְעָטוּ. וְדַרְשׁוּ אֶת-שְׁלוֹם הָעִיר אֲשֶׁר הִגְלִיתִי אֶתְכֶם שָׁמָּה וְהִתְפַּלְלוּ בְעֵדָה אֶל-יְהוָה כִּי בְשָׁלוֹמָה יְהִי לְכֶם שְׁלוֹם" (ירמיה כט, ד-ז).⁷⁰

מיקומו המדויק של הישוב אל-יהודו, כמו רבים מהישובים הנזכרים בתעודות, אינו ידוע. אולם הופעתם של ישובים שמיקומם מזוהה, כמו הערים ניפור, כֶּשׁ וְכַרְפָּרָה, מאפשר להצביע על מרחב פעילותם המשוער של הגולים, מדרום מערב לעיר ניפור, אזור חקלאי שנפגע במהלך המלחמות בין אשור לבבל, בשליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ.⁷¹ נראה שהושבת קבוצת גולים באזור זה נבעה מהצורך לשקמו מבחינה דמוגרפית כדי להשיב לו את ערכו הכלכלי ולשלב במערכת המיסוי הממלכתית (אפעל תשמ"ג: 20).

חיזוק להצעה זו ניתן למצוא באזכור הישוב 'נהר כבר' (Āl nār Kabara) בתעודה המתוארכת למחצית הראשונה של המאה החמישית לפסה"נ, המשתייכת לאחת מקבוצות התעודות שבקורפוס.⁷² על נהר כבר, תעלה ראשית שחצתה את העיר ניפור, שכן הישוב 'תל אביב'⁷³ אליו הגיע הנביא יחזקאל להביא את דבר ה' לבני הגולה:

"וַיְהִי בְשָׁלְשִׁים שָׁנָה בְּרַב־יְעִי בְחֻמְשָׁה לַחֲדָשׁ וְאָנִי בְּתוֹךְ-הַגּוֹלָה עַל-נְהַר-כְּבָר נִפְתַּחוּ הַשְּׂמִים וְנָרְאָה מְרָאוֹת אֱלֹהִים. בְּחֻמְשָׁה לַחֲדָשׁ הָיָה הַשְּׁנָה הַחֲמִישִׁית לְגָלוֹת הַמְּלָךְ

68 מונח נפוץ המופיע בתעודות מהתקופה הוא 'אחוזת קשת', כלומר קרקע חקלאית שניתנה בתמורה לשירות צבאי. נבוכדנאצר ב' הנהיג מפעלי בנייה שאפתניים, בעיקר בבירה בבל, ולשם כך נדרש כוח עבודה רב שסופק, בין היתר, מקרב אוכלוסיות הגולים, וראה: פירס 2014: 172-173. על הופעת המונח 'שדה קשת' בתקופה הניאו-אשורית ראה: פוסטגיט 1974: 223, וראה גם: אפעל 1989: 115.

69 CUSAS 28: 2; וראה: פירס 2014: 175.

70 והשווה גם: "כֹּה-אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל כְּתָאֲנִים הַטְּבוֹת הָאֵלֶּה כֹּן-אֶכִּיר אֶת-גְּלוֹת יְהוּדָה אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּי מִן-הַמְּקוֹם הַזֶּה אֲרָץ כְּשָׂדִים לְטוֹבָה. וְשָׂמְתִי עֵינַי עֲלֵיהֶם לְטוֹבָה וְהִשְׁבַּתִּים עַל-הָאָרֶץ הַזֹּאת וּבְנִיתִים וְלֹא אֶהְרֵס וְנִטְעָתִים וְלֹא אֶתּוֹשׁ. וְנָתַתִּי לָהֶם לֵב לְדַעַת אֹתִי כִּי אֲנִי יְהוָה וְהָיוּ-לִי לְעָם וְאֲנֹכִי אֶהְיֶה לָהֶם לְאֱלֹהִים כִּי-יָשְׁבוּ אֵלַי בְּכָל-לַבָּם" (ירמיה כד, ה-ז).

71 שמויתיהם של אחדים מהישובים מהם הגיעו שבי ציון, כמו 'תל מלח' ו'תל חרשא' (עזרא ב, נט; נחמיה ז, סא), מלמדים אולי על מצבם של מקומות אלו בעת שהגולים יושבו בהם.

72 על אזכור 'נהר כבר' בתעודות בית מורשו מניפור במחצית השנייה של המאה החמישית לפסה"נ, ראה: ז'ואנס ולמיר 1999: 34-17; הישוב (עיר) נהר כבר נזכר פעם אחת בתעודות מקבוצת התעודות של עַבְבַּ-שָׁר-אַצָּר מהמחצית הראשונה של המאה החמישית לפסה"נ, וראה: ז'ואנס ולמיר 1996: טקסט 5.

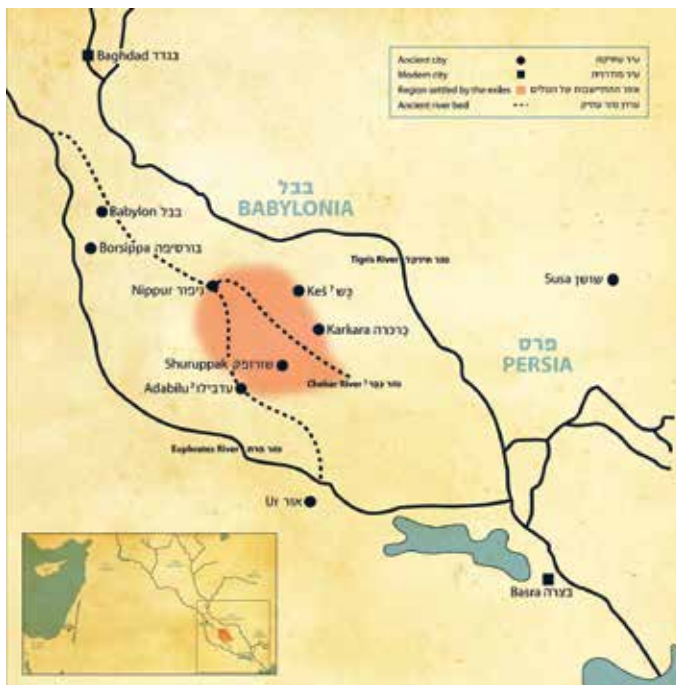
73 משמעותו המקורית של שם המקום 'תל אביב' (Til-Abubi באכדית) תל (שחרב בעקבות) המבול (או השיטפון).

יוֹכִינ. הִיּה הִיָּה דְבַר-יְהוָה אֶל-יְחִזְקָאל בֶּן-בוּזִי הַכֹּהֵן בְּאֶרֶץ כְּשָׁדִים עַל-נְהַר-כְּבָר וַתְּהִי עָלָיו שָׁם יַד-יְהוָה" (יחזקאל א, א-ג).

"וְאָבּוֹא אֶל-הַגּוֹלָה תֵּל אַבִּיב הַיְשָׁבִים אֶל-נְהַר-כְּבָר וְאִשֶׁר (וְאִשָּׁב) הִמָּה יוֹשְׁבִים שָׁם וְאִשָּׁב שָׁם שִׁבְעַת יָמִים מִשָּׁמַיִם בְּתוֹכָם" (יחזקאל ג, טו)⁷⁴

על-פי התאריכים, שמות המקומות ושמות האנשים הנזכרים בלוחות שחזרו מהדירות התעודות, פירס וּוּוּנָץ', מספר אילנות יוחסין של הגולים, שהארוכה שבהן כוללת ארבעה ואולי חמישה דורות:

בן הדור הראשון, סמכיהו, מופיע כאביו של רפאיהו בקבלה על שטר חוב משנת 561 לפסה"נ, שנתו הראשונה של אויל מרוּדך, יורשו של נבוכדנאצר ב'.⁷⁵ אפשר לשער כי סמכיהו זה נמנה עם הגולים שהגיעו לבבל לאחר חורבן ירושלים, 25 שנה קודם לזמן התעודה, או שהיה

איור 9. מפת דרום ארץ בבל - אזור פעילותם המשוער של גולי יהודה על סמך תעודות אל-יהודו.

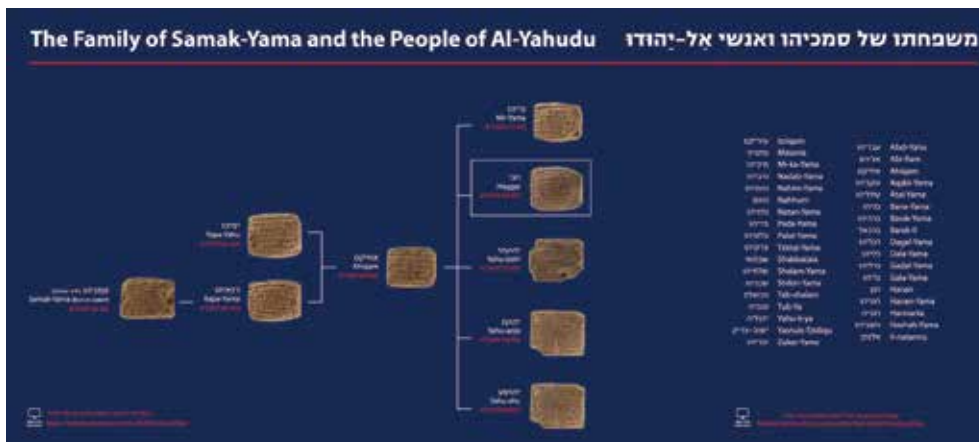
צאצא להורים שהוגלו בגלות יהויכין, בשנת 597 לפסה"נ. רפאיהו בן סמכיהו נשא לאשה את יפיהו (Yapa-Yāhū), הנזכרת כערבה בשטר חוב של בעלה משנת 5 לנבונאיד, אחרון מלכי בבל (551 לפסה"נ).⁷⁶ לבני הזוג נולד בן, אחיקם, הנזכר לראשונה בתעודה משנת 5 לכורש מלך פרס (533 לפסה"נ), קבלה על תשלום חוב ההלך (חובת השירות הצבאי) שהומרה בתשלום כספי של 6 שקלי כסף.⁷⁷ אחיקם בן רפאיהו, המופיע בכ-20 תעודות שונות, היה אחד מהיזמים הפעילים בין צאצאי

74 וראה גם יחזקאל ג, כג; י, טו, כ, כב; מג, ג.

75 CUSAS 28: 6 75; בשנה הקודמת, שנת מולכו של אויל מרוּדך, שוחרר המלך הגולה יהויכין מכלאו, כמתואר במלכים ב כה, כז-כט.

CUSAS 28: 8 76

77 CUSAS 28: 12 77; ההלך, חובת השירות הצבאי או האזרחי, נזכר בין שלושת החובות למלכות פרס באגרת התלונה ששלחו רחום בעל טעם ושמשי הסופר למלך ארתחשטא המצוטטת בספר עזרא ד, יג: "כִּפְעוּן יָדִיעַ לְהוֹא לְמִלְכָּא דִּי הוּן קְרִיתָא דְךָ תִּתְבְּנָא וְשׁוּרָא יִשְׁתְּכַלְלֹן מְנַדָּה-בְּלוּ וְהֶלְךָ לָא יִתְנַנּוּ וְאַפְתָּם מְלָכִים תִּתְהַנֹּק" (עזרא ד, יג)

איור 10. אילן היוחסין של משפחת סמכיהו (מתוך התערוכה "על נהרות בבל")

גולי יהודה בימי כורש ודרייוש. הוא מלווה ולווה כספים ותוצרת חקלאית בעסקאות בהן מעורבים יהודים ובבלים⁷⁸, מעורב בגביית תשלומי מס על יבול מאדמות המלך⁷⁹, מופיע בין העדים במסמכים המפרטים אומדן תשלום מס שנגבה על ידי בא כוחו של פחת עבר הנהר⁸⁰ ושותף במיזמים חקלאיים ועסקיים.⁸¹

על מעמדו החברתי והכלכלי של אחיקם בן רפאיהו מלמדת תעודה יוצאת דופן שנכתבה בבבל בז' בתשרי, שנת 16 לדרייוש (504 לפסה"נ) - צוואת אחיקם. בתעודה זו מצוינים נכסים וחובות שהוריש האב לחמשת בניו: נריהו, יהועז, חגי, יהועזר ויהושע.⁸² בין הנכסים המשפחתיים נזכרת אמה הנושאת שם בבלי, אותה ירשו שניים מהבנים. עבד נוסף, עבדיהו, ירשו שלושת הבנים האחרים.

איור 11. CUSAS 28: 45, צוואת אחיקם בן רפאיהו, בבל, שנה 16 לדרייוש, 504 לפסה"נ

אחיקם נחשב לאדם חופשי, וכמו

78 ראה לדוגמה: CUSAS 28: 13, 23, 25, 43, 44

79 CUSAS 28: 16

80 CUSAS 28: 19, 20

81 CUSAS 28: 29, 40

82 CUSAS 28: 45

גולים אחרים במעמדו, הוא היה צמית שחויב בתשלום עבור אדמות המלך שהוענקו לו (או לאבותיו). גורלו של העבד היהודי הנזכר בצוואה שפר עליו פחות. נסיבות שעבודו אינן ידועות לנו, אך הופעתו בתעודה מלמדת על המדרג הכלכלי-חברתי שהתקיים בקהילת הגולים.

התעודות מלמדות כי בנוסף לעבדים ולצמיתים, גולים יהודים השתלבו במנגנון המיסוי הממלכתי כגובי מס מדרג נמוך, בתקופת השלטון הפרסי בבבל.⁸³ שילובם של יהודים במנהל הממלכתי לא הוגבל לדרגים הזוטרים. לאחר חורבן ירושלים והגליית צדקיהו, ואולי עוד קודם לכן, מונה גדליהו בן אחיקם למושל על הנשארים ביהודה מטעם השלטון הבבלי⁸⁴, ובתקופת השלטון הפרסי מונו פקידיים יהודים לשמש כפחות ביהד, כדוגמת זרובבל בן שאלתיאל, נכדו של המלך יהויכין, נחמיה בן חכליה⁸⁵ או יחזקיה הפחה, ששמו מופיע על מטבעות יהד.

עיון באילן היוחסין של צאצאי סמכיהו מגלה תופעה מרתקת; לכל בני המשפחה ניתנו שמות יהודים, החל מסמכיהו ובנו רפאיהו, בימי השלטון הבבלי, ועד לחמשת בניו של אחיקם, בימי שלטון דריווש, בסוף המאה השישית לפסה"נ. זאת ועוד, רובם המכריע של האנשים בעלי השמות היהודים נולדו לאב עם שם יהודי. הענקת שמות יהודים במשך ארבעה ואולי אפילו חמישה דורות⁸⁶, היא ביטוי למאמצם של הגולים לשמר את זהותם הדתית והלאומית בסביבה הנוכרית, שהעמידה בפניהם אתגרים דתיים ותרבותיים לא פשוטים. בהגיעם לבבל התמודדו הגולים עם קשיים פיזיים ונפשיים: הסתגלות לתנאי החיים בסביבה החדשה וחיפוש מקורות קיום ופרנסה. אולם החיים בגולה הציבו בפני הגולים אתגר משמעותי לא פחות: כיצד להמשיך לשמר את זהותם הדתית והלאומית במציאות חדשה, כשהם מנותקים ממולדתם וללא המקדש שחרב.⁸⁷

השמות הפרטיים אינם מבטאים רק את זהותם הפרטית של בעליהם. כפי שראינו למעלה, השמות משקפים גם את זהותם של הגולים כקבוצה, את אמונתם באלוהי ישראל, את מצבם העכשווי בגלות ואת כמיהתם לגאולה בעתיד.

בנקודת זמן מסוימת בין הדור של רפאיהו לזה של אחיקם נכבשה בבל על ידי כורש מלך פרס, ב-539 לפסה"נ. שלטון כורש מציין נקודת מפנה במדיניות האימפריאלית ביחס לגולי יהודה. על-פי המסופר

83 יהועזר, גובה המס (dēkū) של אל-יהודו, נזכר בקבלה על תשלום משנת 538 לפסה"נ (CUSAS 28: 83); גובה מס ששמו כולל את המרכיב התיאופרי 'הו' (Yāhū-e-DIR) בן טב-שלם נזכר בקבלה על תשלום חוב ההלך משנת 533 לפסה"נ (CUSAS 28: 12). אופן הגיית השם אינו ברורה. ייתכן כי מדובר בשם כלאיים הכולל את המרכיב התיאופרי 'הו' עם סיומת אכדית, או ביטוי צלילי של הפועל האכדי e[ḫ]ru או הפועל הארמי עדר, במשמעות לעזור או להציל, וראה: פירס ווונץ' 2014: 89; בנייה בן עבדיהו מופיע כבא כחוח של המלך בשטר חוב על תשלום שעורה שנגבה מאחיקם בן רפאיהו באל-יהודו בשנת 507 לפסה"נ (CUSAS 28: 36).

84 "וַיִּשְׁמְעוּ כָל-שָׂרֵי הַחַיִּלִּים הַמָּה וְהָאֲנָשִׁים כִּי-הִפְקִיד מֶלֶךְ-בָּבֶל אֶת-גְּדַלְיָהוּ וַיְבִאֵהוּ אֶל-גְּדַלְיָהוּ הַמְצַפֵּה וַיִּשְׁמְעֵאל בֶּן-נְתַנְיָהוּ וַיֹּחֲזֵן בֶּן-קָרַח וַיִּשְׂרָיָה בֶן-תַּנְחֻמֶת הַנְּטָפְתִּי וַיֶּאֱזַנְיָהוּ בֶן-הַמַּעֲכָתִי הַמָּה וְאֲנָשֵׁיהֶם. וַיִּשְׁבַּע לָהֶם גְּדַלְיָהוּ וּלְאֲנָשֵׁיהֶם וַיֹּאמְרוּ לָהֶם אֶל-תִּירְאוּ מֵעַבְדֵי הַפְּשָׁדִים שָׁבוּ בְּאָרֶץ וְעַבְדוּ אֶת-מֶלֶךְ בָּבֶל וַיִּטַּב לָכֶם" (מלכים ב כה, כג-כד), וראה גם ירמיה מ, ז-י.

85 חגי א, א, יד; ב, כא; נחמיה ב, א-ט; ה, יד.

86 טוביה בן נריה (בן אחיקם) מופיע אולי כעד בתעודה מאל-יהודו, מ-512 לפסה"נ (CUSAS 28: 38, 2-3).

87 על האמצעים הנוספים לשימור הזהות והקיום היהודיים בגלות בבל, ובכלל זה הנהגת ארבעת ימי הזיכרון הלאומיים שנועדו להזכיר את נסיבות החורבן והגלות ושמירת רשימות היחס, ראה: אפעל תשמ"ג: 26-27 ואפעל תשמ"ט: 34.

בספרי עזרא ודברי הימים, בשנת מלכותו הראשונה התיר כורש לגולי יהודה לשוב לירושלים ולבנות מחדש את בית המקדש.⁸⁸ מתברר כי לא רק גולי יהודה נהנו ממדיניות סובלנית זו. בכתובת הגליל שנכתבה לרגל שיקום ביצורי בבל, מתאר כורש כיצד השיב לתושבי ארץ בבל את זכויותיהם, החזיר לערים את צלמי האלים וחידש את פולחנם.⁸⁹

ב-7-1926 התגלו בנירב, ממזרח לעיר חלב שבצפון סוריה, 27 תעודות משפטיות בכתב היתדות שנכתבו בעיר בבל ובישובים נוספים בארץ בבל, וביניהם 'הישוב של אנשי נירב'. התעודות מתוארכות מימי נרגל-שראצר מלך בבל (556-560 לפסה"נ) ועד תחילת ימי מלכות דריווש מלך פרס (ב-521 לפסה"נ). תעודות אלה הגיעו לצפון סוריה עם גולים שחזרו לארץ מולדתם, בראשית ימי דריווש, פחות או יותר במקביל לראשית עלייתם של שבי ציון לירושלים (אפעל 1978: 84-87).

רובן הגדול של תעודות אל-יהודו נכתבו לאחר הצהרת כורש ובימי שיבת ציון.⁹⁰ תעודות אלה מספרות את סיפורם של הגולים שבחרו להישאר בבבל על אף שעמדה בפניהם האפשרות לשוב לירושלים (בדומה לברירה העומדת בפני כל יהודי מאז שיבת ציון בעת החדשה).

שבי ציון שבחרו לשוב לירושלים התמודדו עם אתגרים לא פשוטים, כמו סכסוכים על קרקעות שנתפסו על ידי תושבי הארץ שלא יצאו לגלות, ועימותים עם גורמים עוינים שביקשו למנוע את הקמת המקדש בירושלים, שבנייתו הושלמה רק ב-516 לפסה"נ. פעילותם של עזרא ונחמיה ביהודה, באמצע המאה החמישית לפסה"נ, משקפת כנראה תמורות משמעותיות שהתחוללו בקרב יהודי בבל בימי שיבת ציון. המאבק שניהל נחמיה על שמירת השבת בירושלים וגירוש הנשים הנוכריות⁹¹ מבטא כנראה את המתח שהתקיים בין "העולים החדשים" שזה מקרוב באו ל"תושבים הוותיקים". מתקבל הרושם כי שבי ציון הביאו עמם יהדות שהציבה "גדרות תרבותיות" גבוהות יותר עם מאפיינים בדלניים מובהקים - הקפדה על שמירת השבת והימנעות מנישואי תערובת - כאמצעי להתמודדות עם הסביבה הנוכרית והמאיימת בבבל. נראה כי תהליכים אלה לא עברו על תושבי יהודה, שלא התנתקו מארצם ולא נזקקו לאותם אמצעי הגנה מעצבי זהות שהביאו עמם שבי ציון.

אל מול תופעות של בידול תרבותי אפשר לראות גם תופעות הפוכות של אימוץ מאפיינים תרבותיים מהסביבה הנוכרית. שתי דוגמאות בולטות לכך: אימוץ שמות בבליים - כמו זרובבל, ששבצר, מרדכי ואסתר - ואימוץ הלוח הבבלי, שהפך מאז ראשית ימי הבית השני ללוח השנה היהודי, הוא "הלוח העברי" (אפעל תשמ"ג: 25).

תעודות אל-יהודו חושפות בפנינו את הניצנים הראשונים בתהליך צמיחתו של המרכז היהודי החשוב ביותר שעיצב את דמותה של היהדות באלף וחמש-מאות השנים הבאות. כאלף שנה לאחר ימיהם של רפאיהו ואחיקם ייחתם בבבל התלמוד הבבלי, היצירה ההלכתית החשובה ביותר בעולם היהודי,

88 דברי הימים ב לו, כב-כג; עזרא א, א-ד.

89 כוגן תשס"ד: 140-142.

90 התעודה המאוחרת באוסף נכתבה באל-יהודו בשנת 9 לכסרכסס / אחשוורוש (477 לפסה"נ), דור אחד לפני תקופת פעילותם של עזרא ונחמיה.

91 נחמיה יג, יד-כו.

ועל נהרות בבל יקומו הישיבות הגדולות בתקופת הגאונים. ראש הגולה בבבל ייחשב למנהיג העולם היהודי כולו, צאצאו של יהויכין, מלך יהודה שגלה בגלות הראשונה.

קהילת יהודי בבל שגשגה גם בעת החדשה, יהודי עיראק המודרנית התערו היטב בחברה ובמוסדות השלטון, קיימו קשרי מסחר ענפים והקימו מוסדות חינוך וקהילה מפוארים, עם קווי דמיון המזכירים את התמונה העולה מתעודות אל-יהודו. הפריחה התרבותית והכלכלית של קהילת יהודי בבל החלה להתערער עם עליית הלאומיות הערבית בעיראק בשנות ה-30 וה-40 של המאה הקודמת, ובעיקר עם החרפת הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל לפני קום המדינה. בעקבות הקמת מדינת ישראל במאי 1948 הורע מאוד מצבם של יהודי עיראק ובתחילת שנות ה-50 רובם עלו למדינה הצעירה במבצע 'עזרא ונחמיה'. בכך בא הקץ לאחד הפרקים הארוכים והמפוארים בתולדות עם ישראל, פרק שראשיתו לפני למעלה מאלפיים וחמש מאות שנה, אי שם בירושלים שהיתה בבבל...

■ ביבליוגרפיה

אביגד 1980

נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980.

אוישישקין תשע"ג

ד' אוישישקין, לכיש בתקופת המקרא - סיפור של בניין והרס, חפירה ושחזור, ירושלים תשע"ג.

אחיטוב תשס"ה

ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, ירושלים תשס"ה.

אפעל תשמ"ג

י' אפעל, "גלות בבל", ח' תדמור (עורך).

ההיסטוריה של עם ישראל - שיבת ציון ימי שלטון פרס, ירושלים תשמ"ג, 17-27.

אפעל תשמ"ט

י' אפעל, "היהודים בגלות בבל בתקופת

המקרא - השפעות תרבותיות וקווי ייחוד", י' קפלן ומ' שטרן (עורכים), התבוללות וטמיעה - המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל, ירושלים תשמ"ט, 19-29.

אפעל 1978

I. Eph'al, The Western Minorities in Babylonia in the 6th-5th Centuries BC: Maintenance and Cohesion, *OrNS* 47 (1978), 74-88.

אפעל 1989

י' אפעל, "הערות לקסיקאליות על כמה מונחי-צבא קדומים", ארץ ישראל, כ' (תשמ"ט), 119-115.

בגין תש"ס

ז"ב בגין, כי לא נראה את עזקה - מקורם של מכתבי לכיש, ירושלים תש"ס.

הורביץ ואחרים תשע"ה

י' הורביץ ואחרים, על נהרות בבל: תעודות בכתב היתדות מראשית גלות בבל, ירושלים תשנ"ה.

ווקוסבוביץ 2015

פ' ווקוסבוביץ, על נהרות בבל, סיפורה של גלות בבל, ירושלים 2015.

ויידנר 1939

E.F. Weidner, Jojachin, König von Juda, in Babylonischen Keilschrifttexten, *Mélanges Syriens offerts à M.R. Dussaud*, II, Paris 1939, 923-935.

זואנס ולמייר 1996

F. Joannès and A. Lemaire, Contrats babyloniens d'époque achéménide du Bît-abi Ram avec une épigraphe araméenne, *RA* 90 (1996), 41-60.

זואנס ולמייר 1999

F. Joannès and A. Lemaire, Trois tablettes cuneiformes à l'ononastique ouest-sémitique, *Transeuphratène* 17 (1999), 17-34.

כוגן תשס"ד

מ' כוגן, אסופת כתובות מאשור ומבבל, ירושלים תשס"ד.

ליפשיץ 2003

O. Lipschits, Demographic Changes in Judah between the Seventh and Fifth Centuries B.C.E, in: O. Lipshitz and J. Blenkinsopp, *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Winona Lake 2003, 323-376.

מזר תשע"א

א' מזר, "החפירות בראש גבעת עיר דוד ובעופל", קדמוניות 140 (תשע"א), 88-80.

מלמט תשמ"ב

א' מלמט, שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה, א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, ימי המלוכה - היסטוריה מדינית, ירושלים תשמ"ב, 151-140.

פוסטגייט 1974

J.N Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire* (Studia Pohl, series maior, I), Rome 1974.

פורטן 1981

B. Porten, The Identity of King Adon, *The Biblical Archaeologist* 44 (1981), 36-52.

פורטן וירדני תשמ"ו

ב' פורטן וע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, כרך א' - אגרות, ירושלים תשמ"ו.

פירס 2014

L.E. Pearce, Continuity and Normality in Sources Relating to the Judean Exile, in: G. Knoppers et al., *Hebrew Bible and Ancient Israel*, vol. 3 (2014), no. 2, 163-184.

פירס ווונץ' תשע"ה

לורי פירס וקורנליה ווונץ', "בקרוב עמים רבים", בתוך, ו' הורביץ ואחרים, על נהרות בבל: תעודות בכתב היתדות מראשית גלות בבל, ירושלים תשע"ה, 23-19.

פירס ווונץ' 2014

L.E. Pearce and C. Wunsch, *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer* (CUSAS 28), Bethesda 2014.

רייך תש"ס

ר' רייך, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון", ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים - תקופת המקרא, ירושלים תש"ס, 130-93.

שטרן 2007

E. Stern (ed.), *En-Gedi Excavations*, Jerusalem 2007.

שילה 1984

Y. Shiloh, Excavations at the City of David, I 1978-1982, *Qedem* 19, Jerusalem 1984.

שילה 1985

י' שילה, קבוצת בולות מעיר דוד, ארץ ישראל, י"ח (1985), 87-73.

מקורות האיורים

איור 1, 3. צילום: מיקי קורן, באדיבות רשות העתיקות.

איור 2. צילום: קלרה עמית, באדיבות רשות העתיקות.

איור 4-6. צילום: משה קן.

איור 7, 10, 11. צילום: ארדון בר חמא.

איור 8. צילום: משה קן.

איור 9. מתוך: ווקסבוויץ 2015: 96.